

A rendi kategóriák olvasztótégelye. A kora újkori magyarországi szabad királyi városokban lakó nemesi rangúak helyzete és szerepvállalása

A kora újkori városfejlődés legmeghatározóbb jellegzetessége volt, hogy az addig viszonylag zárt társadalmi és rendi viszonyok között élő városi lakosság kénytelen volt olyan elemeket is magába foglalni, amelyek a városi polgárságtól és lakosságtól eltérően a rendi társadalomban teljesen más helyet foglaltak el. Ez a szituáció részben annak a folyamatnak volt a következménye, amely az államok megerősödésével, a központi kormányzat kialakulásával és hatókörének kiszélesedésével járt. Ez a tényező nem csupán a Magyar Királyságra, de Európa egészére jellemző, sőt, Európa más régióiban ez a jellegzetesség még erősebben volt jelen, mint a Magyar Királyság városfejlődésében.¹ A Magyar Királyság városaiban is azt érzékelhetjük, hogy a városban élők között mind nagyobb számban jelentek meg a nemesség, bizonyos esetekben az egyház, más esetekben a katonaság kiváltságolt, speciális csoportjának tagjai.² A központosított irányítású állam kialakulásával éppen a városok szerepe nőtt meg, az államigazgatás, a tudomány, az oktatás és a gazdaság legfontosabb központjaivá éppen ezért váltak a városok.³ A kora újkor egyben a vállalkozások kora is a Magyar Királyságban. Az európai kedvező gazdasági folyamatok felértékeltek a magyarországi termékeket. Az áruk értékesítésébe a hagyományosnak tekinthető városi (szabad királyi és mezőváros egyaránt) polgársága mellett a birtokos nemesség is bekapcsolódott.⁴ Jóllehet számos területen a gazdasági érdekek egybeesése politikai ellentéteket okozott köztük,

¹ Friedrichs, Christoph R. 1995.; Friedrichs, Christoph R. 2000.

² H. Németh István 2004: 280 – 323.

³ Friedrichs, Christoph R. 2000.

⁴ Szakály Ferenc 1995.

közös gazdasági érdekek is léteztek. Mindez együtt járt a rendi kategóriák egybemossódásával. Ha elfogadjuk kiindulási pontként ezt a tényezőt, akkor a városok megnyílását, más rendi csoportok beáramlását természetes jelenségnek tekinthetjük. Olyan jelenségnek, amely az események visszahatásaként csak fokozta a városok fejlődését, és egyben a városok központi funkcióit gyarapították.

A városokban megtelepedett nemességet már eleve két részre lehet, és kell osztani. A két kategória (városi nemesek és nemes polgárok) nem mosható össze sem a kortársak szemében, sem a történeti kutatások során! Ám ennek a két csoportnak is vannak alcsoportjai, melyeket a különféle társadalmi helyzetek, karrierminták és az egyént befolyásoló gazdasági és társadalmi tényezők alakítottak ki. A városban élő nemeseket maguk a kortársak sem tekintették egy társadalmi-jogi kategóriának. A 17. század közepén, tehát amikor a kérdés a legélesebben vetődött fel: kik tartoznak a városok, és kik a vármegyék hatásköre alá, Püspöki Matóczy Tamás kassai követ több kategóriát állapított meg. Alkotmányjogi alapokra helyezett véleménye szerint ugyanis városi nemes háromféle létezik: nem concivis armalisták, concivis armalisták, possessionatus nemesség.⁵ A feldolgozott levéltári források részben alátámasztják Matóczy egykorú véleményét, részben tovább finomítják azt, hiszen a kassai követ (aki egyébként e véleményét Abaúj vármegye közgyűlése kapcsán fejtette ki) azt az általa jól ismert rendi kategóriák alapján fejtette ki, társadalomtörténeti kategóriák természetesen nem játszhattak szerepet akkor, amikor felállította ezeket a kategóriákat. Felosztása azonban többé-kevésbé tisztán tükrözi a városban lakó nemeslevéllel rendelkező személyek helyzetét. Jóllehet armálisa birtokában úgy a nemes polgár, mint a városi nemes rendi-jogilag nem tartozott a városi önkormányzat fennhatósága alá, de a városok testületeihez, magához a városi jogokhoz való viszonyuk számos tényező függvénye volt. Az adott korszak, ember, rang és szituáció mind meghatározta, hogy a város szenátusa, illetve az adott nemes állapotú egyén között milyen viszony állt fent. Mindezek ellenére meg lehet, és meg is kell határozni azokat a korszakhatárokat és területeket, amikor és ahol az armálissal rendelkező városiak és a városokban lakó nemesség körüli problémák a szokottnál is hangsúlyosabban kerültek felszínre.

Egyrészt a városi lakosság számát gyarapították az ún. nem concivis armalisták. Jelentős részük a közigazgatás központjainak számító városokba telepedett le. Ennek kiemelkedő helyei Európa-szerte az ún. székhely-városok (Residenzstadt). A Magyar Királyság központja ekkor egyértelműen Bécs. A Magyar Királyság életét befolyásoló döntések nagy része itt keletkezett, a politikai élet, valamint a Magyar Kancellária székhelyeként az igazgatás központi színtere. Valódi székhelyként az udvar életében részt vevő nemesek, főnemesek, egyházfők nagy számban költöztek Bécsbe, vásároltak házakat, vagy építettek palotákat a városban belül, vagy azok külvárosaiban létesítettek nyári palotákat. A Habsburg udvar létrejötte és állandósulása miatt így Bécs városa nagyszámú, nem polgári rendű lakossal rendelkezett. E népesség létszámát növelte az udvar, az igazgatás színtereiként funkcionáló központi igazgatási szervek, valamint a beköltöző nemesség ellátását végző kiszolgáló személyzet, akik sok esetben nem is tartoztak a város fennhatósága alá.⁶ Számos németországi és kelet-közép-eu-

⁵ AMK, H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7.

⁶ Spielman, John P. 1993.; Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner/ Andermann, Kurt (szerk.) 2014.; Hirschbiegel, Jan/Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg (szerk.) 2012.; Pils, Susanne Claudine/ Niederkorn, Jan Paul (szerk.) 2005.; Haupt, Herbert 2007.

rópai város számára az oda telepített hivatalok mintegy fejlődésük egyik motorjaként is működtek.⁷ Ahhoz, hogy egy város megfelelő hivatali központ legyen, persze olyan előfeltételekkel kellett rendelkeznie, amelyek predesztinálták erre a szerepre.

A Magyar Királyságban Bécshez hasonló uralkodói központ nem alakulhatott ki ebben az időszakban. Pozsony és kisebb mértékben Kassa, valamint a bányaigazgatás központjaiként Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmezbánya azonban rendelkeztek bizonyos jellegzetességekkel, amelyek az igazgatási központokra általában jellemzők voltak. Az itt kialakított államigazgatási szervek olyan, a rendektől csupán a hivatalvezető személyében befolyásolt korszerű hivatalok voltak, ahol (nemesi származású) hivatalnokok dolgoztak.⁸ Ezeket a hivatalnokokat azonban szinte el sem lehetne képzelni a városi környezet, a városi kultúra köre nélkül. A városi szféra szorosan kötődött hozzájuk és azok a városok, amelyekben egy-egy központi hivatal létesült önmaga is sokat nyert ottlétükkel. A hivatalok a városok számára jobb érdekérvényesítési lehetőségeket jelentettek. A „testközelben” élő, rokoni kapcsolatokat kiépítő hivatalnokok a városi kereskedők számára kifinomult ízléssel és igényekkel rendelkező vásárló kört jelentettek, de egyben új karriermintákat is nyújtottak a polgárság értelmiségi rétegének.⁹ A bécsi udvarban és Bécs, illetve Prága városában az idegen környezetbe nehezen beilleszkedő főnemes és nemesek számára a hazai jogrend és az ismertebb nyelvi közeg megfelelőbb terepet jelentett politikai szerepük elvégzésére. Nem véletlen, hogy Pozsonyra már a 16–17. században jellemző volt, hogy a városban élő nemesség képviselői rangjuknak megfelelő városi házzal rendelkeztek, valamint hogy nagy előszeretettel temetkeztek a pozsonyi templomokba.¹⁰ E réteg számát csökkentette azonban, hogy a Magyar Kamara hivatalnokai számára a polgárjog felvétele – nemeseknél is volt erre példa bőségesen – nem volt megengedett, jóllehet többen próbálkoztak ezzel.¹¹

Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmezbánya, Nagybánya és Felsőbánya a Magyar Királyság gazdaságában kiemelkedő szerepet játszó bányászat, a nemes-, valamint a színesfémtermelés központjaként a bányaigazgatás székhelyeiként funkcionáltak. Felső-Magyarország vitathatatlan fővárosaként Kassa a Szepesi Kamara és a felső-magyarországi főkapitányság központja volt, ezt a központi szerepet a város iskolái, majd az akadémia létrehozása tovább növelték.¹² A Magyar és a Szepesi Kamara hivatalnokai mindannyian nemesi származásúak révén ebbe a körbe sorolhatók, voltak közöttük olyanok, akik nem folyamodtak (nem is folyamodhattak esetenként) polgárjo-

⁷ A német területekre lásd: Ennen, Edith 1992: 189 – 198.; Stürmer, Michael 1992: 11 – 23.; Wolg, Jürgen 1992: 365 – 395.; Andermann, Kurt 1995: 159 – 175. A csehországi Jičín 17. századi fejlődésének egyik fontos összetevője volt, hogy Albrecht von Wallenstein itt rendezte be rezidenciáját, birtokainak kormányzását pedig az itt élő hivatalnokokra bízta. Janáček, Josef 1991: 87 – 100. Vö. még Csehországra: Čechura, Jaroslav 1991: 64 – 82. Újabban lásd: Albrecht, Thorsten (szerk.) 1995.

⁸ Ember Győző 1946.; Federmayer Frederik 1999.; Federmayer Frederik 2010c.; Pálffy Géza 2010: 209 – 214.

⁹ H. Németh, 2004: 1. köt. 473 – 478. A német városokra lásd: Andermann Kurt 1992. A csehországi Jičín 17. századi fejlődésének egyik fontos összetevője volt, hogy Albrecht von Wallenstein itt rendezte be rezidenciáját, birtokainak kormányzását pedig az itt élő hivatalnokokra bízta. Janáček Josef 1991.

¹⁰ Pálffy Géza 2009.; Mikó Árpád/ Pálffy Géza 2002.; Federmayer Fredrik 2003; Federmayer Frederik 2010c.

¹¹ Pozsonyra lásd: Felhő Ibolya 1946: 250. Vö: ÖStA, HFU MuBw, Fasc. 1. fol. 364 – 367. 1553. május 10., fol. 738 – 741. 1559. február 23., ill. H. Németh István 2004: 1. köt. 477.

¹² Kubinyi András 1999: 499 – 519.; Kubinyi András 2000.; Kassára lásd: H. Németh István 2004: 1. köt. 473 – 474.

gért.¹³ Ennek ellenére még ezt követően is találunk olyan kamarai hivatalnokot, aki bizonyíthatóan polgárjoggal rendelkezett, és ezzel egy időben kamarai tisztségét is ellátta.¹⁴ Szerepük a 17. század végétől vált fontosabbá, amikor a városi elitet igyekeztek szakképzett katolikusokkal lecserélni.¹⁵ A bányakamaráknál szintúgy számtalan, főként az ausztriai tartományból származó hivatalnok vált bányavárosi lakossá. A bányakamara állásfoglalása szerint nem szívesen engedélyezték, hogy a kamarai szolgálat mellett polgárjoggal is rendelkezzenek ezek a személyek, de bizonyos értelmiségi-hivatalnokok, például orvosok, a városi közéletben is részt vettek.¹⁶

Nagyszombat az Esztergomból elmenekült érsek, egyben kancellár székhelyeként egyház-igazgatási és birtokigazgatási központként is funkcionált. Ezt a központi funkciót erősítette az esztergomi érsekek által alapított felsőoktatási intézmények, de különösen a Pázmány Péter bíboros által létrehozott egyetem, ami a várost az ország oktatási és szellemi életének egyik központjává emelte.¹⁷

Azokban a városokban, ahol jelentős katonai központ alakult ki (Kassa, Varasd), a király szolgálatába szegődött katonáskodó nemesek egyszerre, nagy tömegben érkeztek a városba, ahol hamarosan városi lakosként kaptak uralkodói engedélyt házvásárlásra. Az osztrák nemesség számára jelentős kiemelkedési lehetőséget jelentettek a magyarországi hadműveletek, és számosan közülük az oszmánok elleni hadjáratokban, vagy főkapitányi központokban hasznosították katonai tehetségüket.¹⁸ A szabad királyi városok esetében jelentős ellenállás ütközött a városi házak vásárlásában.¹⁹ Győr és Érsekújvár erőd-garnizonvárosában azonban a házak nagyobb része épp az ő kezükbe került.²⁰ A katonáskodó nemesekkel eleinte a nem concivis armalisták csoportja gyarapodott, de néhányan közülük magyar indigenátust szerezve, magyarországi birtokok földesuraivá váltak.²¹ Ők már Püspöki Matóczy csoportosítása alapján immáron a *possessionatus nemesség* tagjai közé tartoztak.

A városban házat szerző *possessionatus* nemességen belül különféle altípusokat lehet megkülönböztetni aszerint, hogy képviselőiket milyen okok és lehetőségek vonzották (vagy éppen taszították) a szabad királyi városok falai közé. E csoport némely tagjait az igazgatási központok vonzották a városba. Pozsony esetében igen erős volt annak igénye, hogy az alapvetően idegen székhelytől nem messze fekvő, a magyar rendiség központi hivatalainak helyet adó, a magyar rendiségtől nem idegen szokással és nyelvvvel élő városban házat szerezzenek. A városfejlődésnek ez az útja szintén általánosan jellemzőnek tekinthető, hiszen éppen a 16–17. században kezdődött el a

¹³ ÖStA HFU MBw, Fasc. 1. fol. 364 – 367. 1553. május 10., fol. 738 – 741. 1559. február 23., MNL OL E 244 (Min.) 400. kötet fol. 38 – 39. Kassa, 1634. július 9., fol. 40. 1634. július 14., fol. 46 – 47. Kassa, 1634. december 14., fol. 51 – 52. Kassa, 1635. március 11., fol. 350. Kassa, 1642. április 20.

¹⁴ A kassai Wilhelm Draheimre lásd: AMK H III/2. mac. 86. fol. 99. 1687. december 15. Más kamarai hivatalnokok esetében lásd: Gecsényi Lajos 1999: 77 – 83.; Gecsényi Lajos 2003: 100 – 113.; Gecsényi Lajos – Guszarova, Tatjana 2003: 653 – 672.

¹⁵ H. Németh István 2012: 49 – 78.

¹⁶ Fritz-Molnár Péter 2015.

¹⁷ Granasztói György 1989: 140 – 157.; Granasztói György 2003.

¹⁸ H. Németh István 1997: 143 – 197.

¹⁹ H. Németh István 2004: 1. köt. 289 – 301.

²⁰ Gecsényi Lajos 2003.

²¹ H. Németh István 2004: 1. köt. 289 – 301.

városok belvárosának benépesülése főnemesi palotákkal.²² A nemesek vidéki kúriája mintegy uralmuk jelképévé változott, míg a nemesi élet központjává a városi házak váltak.²³ A 18. századtól kezdve azonban a szabad királyi városokban sorra megjelenő főnemesi paloták valóban arra utalnak, hogy a főnemesség részére mindenképpen fontos volt a bécsi, budai/pesti, vagy regionális központokként a pozsonyi, kassai stb. jelenlét. A tendenciát jól jelzi, hogy amíg 1643-ban 85, 1717-ben már 109 nemesi házhelyet találunk Pozsonyban. A felső-magyarországi központban, Kassán ez a szám a 16. század közepétől nagyjából stagnált, mivel mintegy 60–70 nemesi házhelyet regisztráltak a teljes időszakban, épp úgy, mint Szokolcán, ahol 1696-ban 65 ház volt nemesi tulajdonban.²⁴

A korszak adottságait tekintve a birtokos nemességet nem elsősorban a reprezentáció vagy a városi léttel járó előnyök csábították a városokba, hanem inkább a biztonság, a kulturális központi jelleg és nem utolsósorban a gazdasági előnyök! A katonáskodó birtokos nemesség az előzőekben ismertetett okok miatt költöztek a katonai székhelyekre.²⁵ Az oszmán hódítás, valamint a megromlott közbiztonság miatt sokan a városokban kerestek személyük, családjuk és ingóságaik számára menedéket, amit a városok vezetése sokszor akceptált is.²⁶ A városi nemesség beköltözését engedélyező és az azt szabályozó törvénycikk (1563:62. tc.) részben megóvta a városi privilégiumokat, de egyben a török elől menekülő és a városban menedéket lelő nemesség jogos igényeit is kielégítette. A törvény megengedte a házaikból elűzött nemeseknek, hogy a városokban házat vegyenek maguknak, de csak azzal a feltétellel, ha a városoknak fizetendő terhekben a polgársághoz hasonlóan vesznek részt.²⁷ A rendelkezésre álló források arra mutatnak, hogy általában a városoknak sikerült elismertetni a városlakó nemesekkel ezt a rendelkezést. A városok igyekeztek akadályozni a nemesi házvásárlást.²⁸ Mindez arra mutat, hogy főként a 17. század közepétől ez a gyakorlat mind nagyobb veszélynek volt kitéve, a nemesek mind inkább vonakodtak a közterhekben szerepet vállalni. A vármegye is e házak révén tudott a szabad királyi városokba jogi eszközökkel behatolni, ami erősen sértette a városok érdekeit.²⁹ A városoknak az adófizetők

²² Holák, Ján 1969; Zavadová, Katarína 1974; Šulcová, Jana 1991a; Šulcová, Jana 1991b; Fundárková, Anna 2003; Fejtová, Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří 2009; Ennen, Edith 1981.; Meinhardt, Mathias 2006.; Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg Ostfildern, (szerk.) 2006. Bécsre lásd: Pils, Susanne Claudine (szerk.) 2005.

²³ Bužek, Václav/ Mafá, Petr: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: Der Europäische Adel im Ancien Regime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789). Kolloquium veranstaltet von der Professur für Geschichte im Institut für Kulturgeschichte der frühen Neuzeit der Universität Osnabrück, gefördert von der Gerda-Henkel-Stiftung, Osnabrück 9. bis 11. Sept. 1999, AHF-Information No. 76. vom 22.09.1999.

²⁴ S. Lauter Éva 2006: 161 – 163.; Tölgyesy Felícia 1937.; Kosáry Domokos 1996: 231 – 233. A nemesi házhelyekre: Federmayer, Frederik 2003: 45.; Federmayer, Frederik 2010c. AMBr Spisovy material Lad. 52. Fasc. 1. Nr. 1. Több mélyfúrászerű esettanulmányként lásd még: Federmayer, Frederik 2006.; Federmayer, Frederik 2009.; Federmayer, Frederik 2010.; Federmayer, Frederik 2011a; Federmayer, Frederik 2011b. Szokolca: MNL OL E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) pag. 306 – 314. Kassa: Wick Béla 1941: 135 – 141.; AMK H II. 1701.

²⁵ H. Németh István, 1997: 174 – 175.

²⁶ AMK, H I. 5442/27. Tokaj, 1611. november 25.

²⁷ CJH 1563:62.

²⁸ AMK H III/2. mac. 63. fol. 429.

²⁹ Általános problémaként lásd: Bessenyei József 1991. Konkrét példaként Bornemissza János kassai házára: AMK H III/2. mac. 63. fol. 419 – 427. 1653. augusztus 4., AMK Schw. No. 8155. Vö.: AMK H III/2. mac. 63. fol. 523. 1654. április 24.

kiesése mellett a háramlási joggal járó előnyökről is le kellett mondaniuk, így az ebből származó néha tetemes bevételek sem folytak be.³⁰

A város a gazdaság központjaként nagy jelentőséggel bírt a birtokos nemesség gazdálkodásában, elsősorban a nemesi birtokokon megtermelt bor és más mezőgazdasági termények piacaként. A városok és a nemesség közti ellentét egyik legnehezebben feloldható oka éppen ezért ekkor a borbehozattal és annak kimérésével kapcsolatos probléma volt. Ennek a fő oka az volt, hogy mind a birtokos nemesség, mind pedig a városok egyik legfontosabb bevétele ekkor a bor kicsiben történő kimérése, vagyis kocsmáltatása volt.³¹ A 16. század közepétől ez mind nagyobb gondot okozott, mivel ez a konkurencia a városok jövedelmeit erősen csökkentette. Ez a kérdés ebben az időszakban az országgyűlések és a várospolitikai egyik legjelentősebb városokhoz köthető problémája.³² A városok a legtöbb esetben erőszakos eszközöktől sem visszariadva akadályozták meg a nemesi borbehozattal. Ez alól kivételt képezett a tizenöt-éves háború időszaka, amikor a hadszíntérre változott régió nemesei városi házukba menekítették értékes terményeik egy részét.³³ Sok nemes éppen a bor árusítása miatt vállalta a polgárjog felvételét, és az azzal járó terheket. Ahogy azt Bessenyei János maga is bevallotta, amikor lemondott polgárjogáról: „*Nilwán wagion kegyelmeteknek, hogy ez el mult Eztendőben, kiwáltképpen kewés Borochkáimnak szabadossan walo bé witelére és eladására Nézve, Az beöchyületes Kassa városának privilegiumawal akarwán élnem, Az kegyelmetek Polgáry Társaságában attam wolth magamath.*”³⁴ A 17. század közepétől azzal is találkozunk, hogy a vásárpénz elkerülése miatt vették fel nemesek a polgárjogot. E konkurencia ellen a városiak még azon az áron is felléptek, hogy a nemességet igyekeztek megakadályozni abban polgárjogot nyerjenek el, és így terményeiket viszonylag szabadon értékesíthessék.³⁵

A város mint a tudás és a kultúra központja a nemesifjak tanulmányaiban játszott fontos szerepet. A városokban működő jó színvonalú oktatási intézmények vonzották az ifjú nemeseket. Számukra a legolcsóbb és legjobb megoldás az volt, ha a család házat birtokolt, vagy ha korábban nem volt városi házuk, házat vásárolt a városban, és ott lakatta fiait.³⁶ Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a jelenség az egyeteméről, illetve ezt megelőzően akadémiájáról ismert Nagyszombat esetében hogyan befolyásolta a város és az egyházi központ viszonyát, illetve ez a szituáció milyen ellentéteket szült. A nagyszombati egyetem és a kassai akadémia sem tartozott a városok joghatósága alá, de a vonzáskörzetükbe tartozó nemesség köreiből erősíthette azt az igényt, hogy városi házat szerezzenek.³⁷

³⁰ H. Németh István 2004: 1. köt. 448 – 462.

³¹ Ladomerszky Pál 1943: 19., 30 – 32.

³² Az 1598. évi országgyűlésen éles vita bontakozott ki a városi nemesség kocsmáltatási joga, illetve a nemesek által a városokba szállított borok körül. MOE 9. köt. 155., 187. Vö. 10. köt. 148 – 149., 152 – 153., 274 – 275., 286 – 288., 299 – 300., 317 – 320., 348., ill. 11. köt. 832., ill. 10. köt. 274 – 275., 299.

³³ AMK H I. 5442/27. Tokaj, 1611. november 25.

³⁴ AMK H I. 5991/14. Bártfa, 1622. július 6.

³⁵ AMK H II. 1646.

³⁶ AMK Schw. No. 12859. Schw. Nr. 12859., Nr. 12862. Jolsva, 1709. augusztus 29.

³⁷ Duchoňová, Diana 2009. A városok közös problémájára világít rá a Kassa és Nagyszombat közötti egyeztetés e témakörben. AMK Schw. No. 10561/43. Nagyszombat, 1692. június 4., No. 10561/54. Nagyszombat, 1691. május 18.

A városok társadalmi közegének kinyílása a kora újkorban általános tendencia volt. A város és a rendi társadalom a korábbi időszakhoz képest egyaránt nyitottabbá vált, így a nemesség soraiban jutott polgárok száma is rohamosan nőtt ezekben az évszázadokban. Az armálist szerzett nemes polgárok általában nem adták fel polgári életmódjukat és megélhetési forrásukat, így nem szakadtak ki a városi társadalomból és a városi tanács joghatósága alól, de egyben a vármegyei nemesség közé is tartoztak. A városi polgárok többségének a nemesi rang a korszak legmagasabbnak elismert státuszát, szociális felemelkedésük jelképét jelentette. Ez a csoport (első generációját tekintve legalábbis) nem volt sem városi nemes, sem a német városokban oly gyakori patrícius, még akkor sem, ha egyes képviselők – humanista ismereteiket felhasználva – használták is volna ezt a kifejezést. A német városok patríciusai ugyanis nem csupán egy polgári elit legfelső rétegét jelentették, hanem egy különleges rendi kategóriát alkottak. Bizonyos birodalmi városokban (főként Nürnberg, Augsburg, Ulm, Strassburg)³⁸ csakis a patríciusok voltak választhatók a városok legfontosabb tisztségeire, de nem tartoztak az ún. Ritter rangúak közé. Rangjukat egyedül a birodalmi városokban ismerték el.³⁸

A Magyar Királyság városaiban élő nemes polgárság számára kiadott kiváltságglevelek semmiben sem különböztek az ország többi nemesének adományozottaktól.³⁹ A magyarországi városokat már a későközépkorban sem a német városok patríciusaihoz hasonló elitje irányította, hanem a kereskedelemből élő, esetlegesen nemesi rangot is elnyerő polgárok.⁴⁰ Városainkban a patríciusokhoz hasonló jogú vezető réteggel a 14. század végétől már sehol sem találkozunk, így a német várostörténet-írás átvetítése a magyarországi viszonyokra helytelen definíciók, anakronisztikus jogi sémák által téves történeti következtetéseket okozhatnak.

A nemes polgárok száma (a nemesekhez hasonlóan) a 16–17. században vált magassá, a jelenség ebben az évszázadban oly annyira elterjedtté vált, hogy a városi elit szinte minden tagja egyben nemesi címmel is rendelkezett.⁴¹ Első néhány generációjuk nemesi címmel és a házában tartott armálissal folytatta polgári életmódját, és karddal az oldalán jelent meg a vármegye-gyűléseken.⁴² A nemesi rang a városi polgárság elitjének egyik jellegzetességévé vált Európa szerte. A Francia Királyságban vagy Angliában intézményesült formáját alkotta a nemességen belül élesen elkülönülő ún. taláros nemesség, amit a franciaországi városok vezető tisztviselői a 17. századra automatikusan el is nyertek.⁴³ A városi tanácsok sem tekintették ezt veszélynek vagy károsnak.⁴⁴ A városi polgároknak a nemesi címmel kapcsolatos érzései olyanok voltak, mint általában az embereknek az olyan dolgok iránt, amire nagyon vágyanak, de pontosan tudják, hogy megszerzésére kevés esélyük van: egyszerre volt elutasító és sóvárgó. Így

³⁸ Lásd erre összefoglalásként: Endres, Rudolph 1988; Kreydemann Johann Konrad 1646: 41.

³⁹ Vö.: Áldásy Antal 1942.

⁴⁰ Kubinyi András 1971: 239., 243 – 246., 255 – 256., 258 – 262.; Flóra Ágnes 2008.

⁴¹ H. Németh 2007.

⁴² A mezőszegedi Szegedy családra lásd pl.: J. Újváry 1994.

⁴³ Összefoglalóan ld.: Chartier, Roger/ Chaussinand-Nogaret, Guy/ Nebeux, Hugues/ Le Roy Ladurie, Emmanuel 1981: 167 – 168.

⁴⁴ AMK H II. Prága, 1592. december 12.

érezhetett a kassai Tamássi Ferenc is, aki 1611-ben fennhangon azt vallotta: „*ebszart adnek en azon nemessegen*”, de boltjában hamis nemesi címet tartott.⁴⁵

A vármegye (jóllehet a korábbi irodalom főként ezt igyekezett hangsúlyozni⁴⁶) ez esetben nem avatkozott be – erre a perben részt vevőknek eszük ágában sem volt felkérni őket. Mivel a nemes polgárság egyszerre tartozott a város és a vármegye alá, így a vármegyének jogilag lehetősége volt beavatkozni ügyeikbe. A 17. század első harmadáig a vármegye azonban nem rendelkezett olyan politikai befolyással, amely veszélyeztette volna a szabad királyi városok hatáskörét nemes polgáraik felett, és ettől a nemes polgárok is tartózkodtak. Az 1610-es évektől kezdve azonban megjelentek azok a törvények, amelyek igyekeztek ezeket a személyeket a vármegyék alá rendelni. A vármegyék elsődlegesen az adóztatható egytelkesek és a personalis insurrectio költségeit vállalók számát szerették volna megnövelni.⁴⁷ A jelenség a század harmincas éveitől kezdve erősödött fel, amikor a városoknak még erőteljesebben kellett e törekvésekkel szemben hol a nádornál, hol az országgyűléseken fellépniük, vagy külön alkut kötni a vármegyékkel.⁴⁸ Ekkor még sikerült részeredményeket elérniük, és például az uralkodó a kassai armalistákat kivonta a vármegye fennhatósága és törvényszéke alól.⁴⁹ A tendencia a következő évtizedekben is folytatódott, sőt, a század közepén hozott országgyűlési törvények alapján azt mondhatjuk, hogy a városok az országgyűléseken teljes vereséget szenvedtek ebben a kérdésben.⁵⁰ A mindennapok ügyei azonban arra mutatnak rá, hogy a városok passzív ellenállása hatékonyan működött. A selmecbányai Ferdinand Fischer ügyében a városok összefogásának köszönhetően számukra kedvező ítélet született, a kassai Váradi Pál esetében azonban kompromisszumot kellett kötniük.⁵¹

A 17. század második felében ennek ellenére egyre több nemes polgár próbált oly módon kibújni a büntetés vagy a kedvezőtlen ítélet alól, hogy nemességére hivatkozva elvitatta a város joghatóságát és a vármegyéhez fordult jogorvoslatért. Ezzel együtt a vármegyék a korábbiaknál is erőteljesebben kezdték követelni a nemes polgárok vármegyei adóztatását. A vármegye adóztatási szándékait a városi tanácsok nagy költségek árán ugyan sorra kikerülték,⁵² de például 1648-ban csak külön egyezség árán sikerült nyugvópontra hozni az ügyet Kassa tanácsának Abaúj vármegyével.⁵³ A Wesselényi összeesküvést követő években az uralkodó rendelkezései szerint a városokban lakó nemesektől a városoknak kellett adót szedniük, de a vármegyék továbbra is arra

⁴⁵ AMK H III/2. mac. 49. fol. 376-377., 379., 381.

⁴⁶ Szűcs Jenő 1963: 157 – 158.

⁴⁷ CJH 1613:4., 1622:21., AMK Schw. No. 6118. Kassa, 1625. szeptember 23.

⁴⁸ AMK TA H No. 5–8. Molnár Péter és Debreczeny Mihály kassai követek jelentései. AMK H I. 6538/37. 1634. december 23., 6538/67. Kassa, 1634. január 11., AMK H III/2. pur. 18. fol. 134. 1635. május 11., H I. 6598/67. Sopron, 1635. február 4.

⁴⁹ MNL OL A 57 (Lib. reg.) 7. köt. pag. 1086 – 1087., ill. Vissi Zsuzsanna/ Trostovszky/ Gabriella/ H. Németh István/ Tuza Csilla/ Csavlek Judit/ Magyarai Gabirella 2006: 7.614.

⁵⁰ Bessenyei József 1991.

⁵¹ AML XIII/87/1. 1642. január 23., H. Németh István 2004: 1. köt. 462 – 470.; AMK Schw. No. 9062.

⁵² AMK Schw. No. 8027. Bécs, 1651. március 6., AMK H I. 8457/17. Eperjes, 1658. március 30.

⁵³ AMK H III/2. mac. 61. fol. 18. 1648. január 7., AMK TA H No. 10.

törekedtek (többnyire sikertelenül), hogy a városi nemeseket ők adóztassák meg.⁵⁴ Ez a Rákóczi-szabadságharc idején is hasonló gondokkal járt, ugyanis a szécsényi országgyűlésen részt vevő rendek és a kancellár hasonló álláspontot képviselt ebben a kérdésben. A szécsényi országgyűlés nem a hagyományos módon történt, ahol a vármegyéket követek képviselték, hanem a vármegyék nemessége nagy létszámban, mintegy önmagát képviselte. Éppen ezért Ráday Pál szerint felmerült annak kérdése, hogy mindazok, akik „*Nemessi szabadsággal éltek, élnek és élni kívánnak*”, jogukban áll és kötelességük lenne a rendek gyűlésén megjelenni. Ezzel a kancellár lényegében azt fejezte ki, hogy a nemes polgárok nem a városok, hanem a vármegyék fennhatósága alá tartoznak, nemesi mivoltuk előbbre való, mint polgárjoguk.⁵⁵ Ezt követően a nemes polgárság fordult II. Rákóczi Ferenchez, hogy a nemességre kötelező személyes felkeléstől mentességet szerezzen. A nemes polgárok kifejtették, hogy ők sosem tartoztak a vármegyéhez, mivel „*az Városhoz, s annak kőfalaihoz esköttünk, az Városnak óltalmazásárára*”. A fejedelemnek a kérvény dorsális oldalára írt ítélete szerint azonban „*kinek kinek Nemessi kötelességétől vagy az Personalis Insurrectio, mely iránt töltünk rendelkezéseket, kihezis alkalmaztassák magokat, ha nemessi Privilegiumban kívánnak tartatni*”.⁵⁶

A nemes polgárságot ennek ellenére sem sikerült a személyes felkelésre kötelezni, mint ahogy a vármegyéknek sem sikerült őket saját fennhatóságuk alá vonni. Helyzetük folytán azonban olyan kiskaput jelentettek a vármegyék számára, ami állandóan veszélyeztette a szabad királyi városok önkormányzati jogait, és a fejedelem döntése értelmében személyes felkelésre kötelezték volna őket. Ezzel az intézkedéssel valójában az 1622:21. törvénycikkben megfogalmazott igény teljesült, jóval annak törvénybe iktatása után. Azonban azok a polgárok, akik polgárként nyerték el nemesi rangjukat, általában nem a vármegye, hanem a város fennhatósága alá rendelték magukat. Adóikat a városoknak igyekeztek kifizetni, a personalis insurrectiót igyekeztek elkerülni. Téves lenne azt hinnünk tehát, hogy ha egy polgár nemesi rangot szerzett, azon nyomban nemesként kezdett el élni, szinte megtagadva korábbi énjét, feladta volna polgári foglalkozását.

A városban élő nemesség egyéni életútjait tekintve igen sokszínű volt. A nem possessionatus nemes, aki egyben concivis armalistaként élte életét nem volt ritka a kora újkori városokban, és mintegy átmenetet képez a fenti kategóriák között, egyben, a nemesi lét és a városi polgári státusz teljes összemosódását mutatja. Egyúttal egy újfajta, leginkább a 17–18. század fordulójától elterjedő hivatalnok–értelmiségi–polgár–nemes réteg előfutáráiként figyelhetünk fel erre a típusra! Jellemzőjük, hogy általában nem polgári, hanem nemesi oldalról érkeznek, de életmódjuk, társadalmi kapcsolataik és törekvéseik már a polgári életmód teljes átvételét mutatja. A pozsonyi városi elitbe tartozó osztrák Peck-család birodalmi nemesként érkezett a városba. Christoph Peck először a külső tanács, majd két évtizeden keresztül a belső tanács tagjaként a városvezető elit tagjaként főként kereskedelemmel foglalkozott. Pozsony országos igazgatási funkcióit kihasználva Fejérvény István püspöknek, a Magyar Kamara el-

⁵⁴ MNL BAZMLt, Zemplén vármegye IV. 1001/b. 20. Kazinczy-Gyűjt. Fasc. 162. No. 194. Bécs, 1691. december 7., AML XXI/10. pag. 733 – 796. Bécs, 1691. november 10., AMK H I. 11005/57. Lőcse, 1695. november 8.

⁵⁵ AMK H II. Szécsény, 1705. szeptember 7.

⁵⁶ MML II/177/7.

nökének lett a familiárisa. A család házassági kapcsolatai szintén vegyes rendi, de egyöntetű tisztviselési identitást tükröznek: Christoph Peck vejei és menyei a kamarai igazgatásban szerepet játszó pozsonyi lakosok vagy környékbéli magyar nemesek. Fia, Leopold Peck a Magyar Kamara lajstromozója, majd a kamara pénztárnoka lett. Később kamarai tanácsos, Szentgyörgy és Bazin kapitánya, Bethlen Gábor 1620-ban pedig az erdélyi fejedelem alá tartozó jövedelmek kamarai igazgatójává nevezte ki. Leopold családja követte ezt a mintát, és tagjai a kamara nemesi és polgári alkalmazottjait választottak házastársul. Felesége, Anna Aichinger családfája e tekintetben nagy hasonlóságot mutat ehhez, mivel itt is a városi belső tanács tagjai, városbírák, valamint kamarai alkalmazottak egyaránt szerepelnek.⁵⁷

Keviczky János vármegyei nemesként vált a polgári érdekek szószólójává. A Turóc vármegyei család tagjaként János Gömör megyei tizedszedő, majd Korláth István, utána pedig Alaghy Menyhért felső-magyarországi főkapitányok szervitora lett. Emellett Abaúj vármegye jegyzője, majd szolgabírája. A tipikus értelmiségi nemes karriert befutó, tisztviselési miatt Kassára költözött Keviczky valószínűleg jó lehetőséget láthatott a város nyújtotta pályafutásban. 1636-ban nyert polgárjogot a városban, ahol feleségül vette Johann Langh egykori kassai tanácsos és bíró leányát, a szintén tanácsos Kun Pál özvegyét, aki szintúgy nemes polgár volt.⁵⁸ Keviczky családja segítségével nagyon hamar bejutott a belső tanácsba, 1640-től pedig egyértelműen a város legbefolyásosabb négyesének a tagja, kilenc alkalommal töltötte be a bírói posztot.⁵⁹ A városok és a vármegyék közötti politikai harc kiemelkedő alakjává éppen ez a Turóc megyei, polgárözvegyet elvett nemes vált. A Keviczky János névvel fémjelzett belső hatalmi csoport kifejezetten erőszakosan lépett fel a város jövedelmeit sértő kimérések ellen.⁶⁰ Az erőszakos nemesi renegátot szívből gyűlölő nemesi küldöttek nem véletlenül íratnak ellene pamfletteket, ahol rókának nevezték. A városi tanács ezzel szemben így jellemezte: „*okos, értelmes, országunk törvényiben tudos, szoos nyelven, Hercules szívü szoszolonk es Bajnokunk hogy légyen, ez holott azt fel találhatnank, kiben nem csak batorságh, de illendő scientia es sapientia is volna.*”⁶¹

A városban lakó nemesség témakörében megkerülhetetlen a városi hatóságok és a városi nemesség kapcsolata, a köztük lévő joghatóság kérdésköre. A 16. század folyamán az uralkodó minden esetben a városok jogait tiszteletben tartva, de a nemesek beköltözését megengedve szabályozta a helyzetet, amit az országgyűlési törvények is hasonló módon hagytak jóvá, és erősítettek meg. A levéltári források megerősítik ezt a képet, mivel oly nagy mérvű összetűzésekről nem találni forrást, mint amilyenekkel a 17. század folyamán elég gyakran szembesülünk. A Bocskai felkelést követően a helyzet alapvetően megváltozott, hiszen az ekkorra politikailag jelentősen megerősödött nemesség ki tudta vívni, hogy olyan törvényeket fogadjanak el, amelyek segítségével a nemesség be tudott nyomulni a városi önkormányzat sorompói közé. Az 1608 (k.e.):6. törvénycikkben elméletileg megtiltották, hogy a városok bármilyen birtokot örök jo-

⁵⁷ Federmayer Frederik 2005: 156 – 200.

⁵⁸ J. Újváry Zsuzsanna 2001: 423 – 425.

⁵⁹ H. Németh István 2006.

⁶⁰ AMK H III/2. pur. 22. fol. 316 – 318. 1652. augusztus 12., fol. 318 – 319. 1652. augusztus 13., fol. 324 – 325. szeptember 12.

⁶¹ AMK H I. 7707/24. Eperjes, 1648. december 16., 7707/27. Eperjes, 1648. december 16.

gon szerezhessenek.⁶² A nemesség valódi panaszait és érdekeit pedig összekötötték a magyarság panaszaival, miszerint a szabad királyi városokban a magyarok csupán nagy nehézségek árán tudtak házat szerezni, és városi terheik is magasabbak voltak a nem magyar (elsősorban német) nemzetiségű polgárokénál. Az 1608 (k.e.):13. törvénycikk ezért előírta, hogy a tisztújítások alkalmával, a házak vásárlásánál, valamint városi terheikben egyenlően bírálják el őket. Miután a törvény a már említett 1563:62. törvénycikkre hivatkozik, ezért egyértelmű, hogy a magyarság védelme alatt elsősorban a nemességet értették.⁶³

Nem véletlen, hogy a városban lakó nemesi rendű lakosok némelyike éppen ekkor kezdte kihasználni ezt a jogi hézagot, és próbált a számára kedvezőtlen ítélet alól ezen indokkal kibújni. A tendencia a következő évtizedekben fokozódott, sőt a század közepétől a vármegye egyértelmű rétfoglalását tapasztalhattuk meg. A vármegyei nemesség az 1630-as évektől kezdve mind erőteljesebben arra törekedett, hogy a városokban lakó nemesi rendűeket arra való tekintet nélkül, hogy az armálissal rendelkező nemesként, avagy polgárként élt-e, és kit tartott maga fölött illetékesnek a maga joghatósága alá vonja. A városban lakó nemesség feletti joghatóság és törvénykezés mellett ez főként az egytelkes nemesekre kivetett adók és a személyes felkelés kiterjesztésében figyelhető meg. E téren a század végére a vármegyék az országgyűléseken olyan törvényeket fogadtattak el, amelyek alapján szabadon beavatkozhattak a városlakók életébe.⁶⁴ Az országgyűlésekre kiküldött városi követek minduntalan a „*az nemességnek egynémely városoktól gyomorból való gyűlölségeknél*” tudták be az ellenük hozott törvényeket.⁶⁵ A vármegyék mind nagyobb mértékben nyomultak a városokba, és igyekeztek ott például ott tartani gyűléseiket. Abaúj vármegye például 1648-ban próbálkozott ezzel, amikor csernelházi Csernel György kassai házat tartották erre a legmegfelelőbbnek, majd a következő évtől a város állandó székhelye lett a vármegyének.⁶⁶ Ennek ellenére azt tapasztalhattuk a városi jegyzőkönyvek alapján, hogy nemes és polgár között csak akkor került ki a városi törvényszék alól az ügy, ha az egyik elítélt fél kezdeményezte azt. Általános jellemzőként fogadhatjuk el, hogy a nemesi állapotú városi lakosok mindvégig tiszteletben tartották a 16. század közepén hozott kompromisszumos megoldásokat.⁶⁷

A 17. század második felében a vármegye politikai győzelme lehetőséget teremtett azonban arra, hogy az fizetésektől mentesebbé vált nemesek közül többen kibújjanak a városi adók (egyébként elismert!) fizetése alól. 1664-ben a kassai nemesek közül többen a városok adószedőit elkergették, sőt „*különféle becstelenségekkel is traktálják őket*”.⁶⁸ A városi nemesek adózási készségének erős visszaesése más városokban is tapasztalható. Nagyszombat városa gazdasági vonzereje mellett erős egyházi központi

⁶² CJH 1608 (k.e.):6. § 3-5.

⁶³ CJH 1608 (k.e.):13., MOE 12. köt. 746. Előzményeire ld. az 1605. évi korponai, és az 1606. évi kassai országgyűlést: MOE 11. köt. 373., 406., 694 – 695., 832., 838., 12. köt. 413.

⁶⁴ CJH 1630:30. § 6., CJH 1635:1., CJH 1635:21. § 2., CJH 1647:26. illetve megerősítve 1649:17., 1659:67., CJH 1647:78. Vö. 1647:79–81., 1649:91., 1659:50.

⁶⁵ Kállay Mihály, Lehman Gáspár, Madarász Márton és Johann Schirmer követek jelentése. AMK H II. Pozsony, 1655. március 5.

⁶⁶ AMK H III/2. mac. 62. fol. 4 – 5., H III/2. mac. 63. fol. 18. 1649. május 7.

⁶⁷ H. Németh István 2004: 1. köt. 441 – 472.

⁶⁸ AMK H III/2. pur. 25. fol. 116. 1664. december 14.

funkciókkal is rendelkezett, mivel az esztergomi érsekség részben ebbe a városba költözött, illetve más egyházi intézmények is itt működtek, mint a káptalan, a jezsuita rendház, az Oláh Miklós által létrehozott iskola, majd a Pázmány Péter esztergomi érsek által alapított egyetem. A városban több nemesi-főnemesi család vásárolt házat, akik a 16. század végéig a számadáskönyvek tanúsága szerint rendszeresen fizették a városi adókat, különösebb összetűzés a városi tanács és a nemesi házak birtokosai között emiatt nem volt. A város a 17. század elejétől kezdve vezette azokat a speciális számadáskönyveit, amelyek a kivetett városi adók hátralékait tartalmazták. E számadáskönyvek utolsó lapjait kifejezetten a nemesi és egyházi háztulajdonosok által befizetett, illetve be nem fizetett adók rögzítésére szánták, ezzel is jól érzékeltetve, hogy a házak még a városi tanács számára is különleges helyet foglaltak el. A bejegyzésekből kitűnik, hogy a nemesi házak után a 17. század közepéig még remélhettek befizetéseket, a bejegyzések szerint a legtöbb ház valamennyi összeget ki tudott fizetni. A század közepétől kezdve azonban szinte egyáltalán nem tudták behajtani az adókat ezekben a háztartásokban. A nemesi háztartások mellett az egyházi intézmények (beleértve az egyetemet is) szintúgy kategorikusan megtagadták az adófizetést.⁶⁹

Véleményünk szerint ez azonban csak részben függött össze a nemesi rend általános megerősödésével. A város lakosságának általános adófizetési képességei ugyanis éppen ekkor kezdett erőteljesen visszaesni. A század első harmadában a közel tízezer forint be nem hajtott adóösszegeből az első évben mintegy 30 százalékot fizettek be, majd ez az arány a következő négy évben 25 százalékára csökkent, ami 20 százaléknál állandósult. Ez az arány sem mutat túl jó értékeket, de az 1660. és 1676. évi hátralékok befizetésének ütemével összehasonlítva kiderül, hogy nem ez az időszak volt a mélypont a város adófizetési moráljának tekintetében. E két utóbbi kimutatás szerint ugyanis az első évben mindössze a hátralékok egytizedét, vagy még annyit sem tudtak behajtani, és nyolc év elteltével sem sikerült ezt az arányt a fennmaradt összeg fele alá csökkenteni.⁷⁰ Jóllehet az 1695-től kezdődő időszakot eleinte a szokatlanul magas adóterhek jellemezték, ám 1711-re ezek a terhek a korábban megszokott mértékre (4000 fl. körül) csökkentek, ennek ellenére az adóhátralékok aránya szokatlanul magasra szökött, volt olyan év, amikor a 90 százalékot is meghaladta, átlaga pedig több mint 40 százalék volt. Az adatokból kiszámolt trend szerint a város átlagos eladósodása e szűk két évtized alatt 25 százalékról 60 százalék felé nőtt, ami egyértelműen alátámasztja a városokról készült narratív források tudósításait.⁷¹

A jelenséget, miszerint a nemesi házak után nem csak amiatt nem fizettek, mert nemesek lévén megtagadták az adófizetést, hanem mert az általános adófizetési norma gyengült meg, más városok levéltárában található egyéb források is igazolják. A nemesek tényleges adóztatása ugyanis még ebben a korszakban is megmaradt. Az 1670-es és 1700-as évek között számos olyan dokumentummal rendelkezünk, amelyből világosan kiderül, hogy a felső-magyarországi városokban lakó városi nemesség elismerte, hogy a városoknak adót kell fizetnie.⁷² Serédy Gáspár 1696-ban mindössze azt kérte a városi tanácstól, hogy miután az előző évben vásárolt háza után fizetendő

⁶⁹ MMTr Daňe a poplatky IIIb/71., IIIId/598 – 600.

⁷⁰ MMTr Daňe a poplatky IIIb/98 – 99., 101 – 107., 109 – 111., 113 – 114., 116 – 118., 120.

⁷¹ H. Németh István 2008.

⁷² AMK H I. 9473/1. Bottyán, 1676. április 1., 9541/6. Sztropkó, 1677. május 22.

adó egyre magasabb lett, csökkenték azt, tekintettel arra, hogy a vármegyei tisztikar állandóan nála szállt meg.⁷³ A városok helyzete e tekintetben azonban igen nehéz volt, hiszen az országgyűléseken hozott törvények ismeretében félő volt, hogy a nemesek megtagadják az adók kifizetését.⁷⁴ 1699-ben a bártfai tanács kért segítséget a nemesek több évre rúgó hátralékai miatt, akikről „subterfugiomokkal élven [az adót] megh nem vehetjük raitok”.⁷⁵ A kassai nemesek közül 1701-re már 53 ház után mintegy 455 forinttal tartoztak a városnak.⁷⁶ Ez igen jelentős aránynak tetszik, hiszen egy évtizeddel korábban összesen 68 nemesi háztartást írtak össze.⁷⁷ Sok esetben éppen a Nagyszombat kapcsán felállított koncepciókat erősíti meg, hogy az 1690-es években, e tárgyban kelt levelek nagyobb része a térségben állandóan ott állomásozó császári német csapatokra, valamint a kuruc felkelések pusztításaira és sarcaira hivatkozva kérte a szenátus türelmét.⁷⁸

A vármegyék sorozatos atrocitásai, valamint az országgyűléseken hozott törvény-cikkek ellenére még a 17. század utolsó harmadában is meglehetősen sok nemes állapotú személy ismerte el fennhatóságának a városi tanácsot.⁷⁹ A század utolsó két évtizedére már a vármegyék tiltakoztak az ellen, ha a városi nemesektől nem ők szedték be a repartíciót, hanem a városok.⁸⁰ 1691-ben Abaúj vármegye már azzal fenyegetőzött, hogy ha Kassa nem úgy akarja a porciót beszédeni, ahogy azt a vármegye kívánja, akkor a taxás nemeseket ők is úgy fogják összeírni, mintha valóban nemesek lennének, valamint ők fogják beszédeni a város tulajdonában lévő malmok, szántók és minden egyéb külsőség után az adót.⁸¹ Az uralkodói rendeletek azonban ennek a vármegyei törekvésnek gyökeresen ellentmondanak. I. Lipót 1695-ben az alábbi határozat alapján utasította a városi nemeseket adóhátralékaik kifizetésére: „*juxta commune juris axioma, qui sentit commodum, idem incommodum quoque sentire*”. Az uralkodó utasította a városi nemességet, hogy azok kötelesek minden közös teherben részt venni, ami a városra és városi házakon keresztül rájuk hárul. Hasonló rendelkezések születtek Pozsony és Nagyszombat esetében is, ahol a nemeseket városi házaik után szintúgy adófizetésre kötelezték, mint kassai társaikat.⁸²

Fenti levéltári adatokon alapuló elemzés arra mutat rá, hogy a városban lakó nemesség problematikáját nem lehet egysíkúan megítélni. A városban lakó nemesek ugyanis alapvetően nem moshatók össze egyetlen városlakó réteggé, sőt a két nagy csoport, városi nemesek és nemes polgárok önmagukban sem jelentenek át nem járható, zárt, különféle sajátos alcsoportokat mellőző rétegeket. A kora újkori magyar-

⁷³ AMK H I. 11152/72. Ráska, 1696. november 29.

⁷⁴ AMK H I. 10666/64. Eperjes, 1693. június 7., 10816/46. Bottyán, 1694. október 23.

⁷⁵ AMK H I. 11453/41. Bártfa, 1699. június 12.

⁷⁶ AMK H I. 11742/37.

⁷⁷ Wick Béla 1941: 141.

⁷⁸ AMK H I. 10462/4. Putnok, 1691. március 26., illetve vö. 11586/20.

⁷⁹ AMK H III/2. pur. 26. fol. 36., 43 – 45., 47 – 48., 51., 83., 91.

⁸⁰ AMK H III/2. pur. 30. fol. 84. 1686. május 24., Schw. No. 10461. Nagyida, 1691. február 16., H I. 11453/37. Lőcse, 1699. június 14.

⁸¹ AMK H III/2. pur. 30. fol. 127 – 128. 1691. március 5.

⁸² AMK Schw. No. 11501/27. Bécs, 1696. augusztus 21., Schw. No. 11501/34. Bécs, 1695. február 4.; AMBr Spisovy material Lad. 36. Nr. 47. Kismarton, 1686. május 14.; MMTTr Magistrátne protokoly II/10. fol. 303. 1699. április 20.

országi társadalom – úgy a nemesség, mint a polgárság – nem zárt kasztként létezett, az egyes társadalmi-rendi rétegek között az átjárás természetes, sőt bizonyos vagyoni helyzetben önmagától értetődő volt. A 17–18. század fordulóján kialakult értelmiségi réteg pedig éppen ezt az átjárhatóságot erősítette meg. Köztük ugyanis a hivatalnoksághoz való tartozás erősebbnek bizonyult a rendi kategóriáknál is. E társadalmi csoport megjelenése és a városok vezetésében szerepük megtartása új korszakot jelez, amely egyben a hivatalnok-értelmiség, a polgárosodás korszakára jellemző honorácior réteg kialakulásának az időszaka is. Kapcsolataik már nem csupán a helyi és regionális városi-polgári családokhoz kötötték őket, hanem általában az államigazgatásban szerepet vállaló hivatalnokcsaládokhoz is. E kötődéseik kapcsán érdekeik egyértelműen eme államigazgatás részévé tették őket úgy, hogy közben saját és városuk érdekeit is védték, esetenként akár éppen az állammal szemben is.

Az átjárhatóság még akkor is igaz, ha a nemesség és a városi polgárság érdekeit képviselő testületek, a vármegyék és a szabad királyi városok vezetése (akik közül sokan szintúgy e két csoportba – városi nemesek és nemes polgárok – tartoztak) a testület érdekeit védve, valamint igazodva a vármegyei és városi politikát befolyásoló más csoportoktól sok esetben igencsak ellentétes nézeteket vallottak. Mindemellett a konfliktus forrásai közé számíthatjuk azokat az egyéni érdekeket, melyek nagy része éppen gazdasági természetű miatt (borkimérés, vámmentesség stb.) igencsak nagy hangsúlyt kapott. A két, rendi különállásra féltékenyen vigyázó testület, a vármegye és a város e tényezőktől befolyásoltatva lépett fel érdekei védelmében az országgyűléseken, ahol azonban olyan törvényeket fogadtak el a 17. század folyamán, amelyek egyértelműen jelzik a nemességnek az ország belpolitikájában és hadügyeiben megnőtt fontosságát. A városlakó nemességgel kapcsolatban meg kell azonban jegyeznünk, hogy a valóság a törvényekhez képest sokkal árnyaltabb. A városlakó nemesség ugyanis a legtöbb esetben tiszteletben tartotta a városi hatóságokat, amennyiben lehetősége volt rá fizette a városi házra kivetett adókat, és fogadta a beszállásolt katonaságot. A 17. század utolsó harmada azonban e tekintetben is nagy törést okozott, hiszen a felkelések és az oszmánok elleni háború miatt az országra nehezedő hadi terhek, az új kormányzási rendszer okozta nehézségek, valamint a magyarországi termékek egyre nehezebbé váló értékesítési lehetőségei nem csupán a parasztságot és a polgárságot, hanem a nemességet éppen úgy sújtotta, ezek a tényezők a birtokaikból befolyó jövedelmeket csökkentették. Emellett ezek a tényezők megnövelték azoknak a konfliktusforrásoknak a súlyát, amelyek elsődlegesen a városi lét gazdasági jellemzőihez kötődtek. A nehezedő értékesítési lehetőségek egyre erősödő konkurenciaharcot hoztak magukkal, amelyekben az egyébként is bonyolult rendi-jogi problémákkal terhelt nemes-polgár viszony még kiélezettebbé vált.

Források

A 57 (Lib. reg.) = Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztraturája, Libri regii (A 57)

AMBr = Archiv Hlavného Mesta Bratislavy

AMK = Archív Mesta Košice

E 244 (Min.) = Kincstári levéltárak, Szepesi Kamara levéltára, Minutae (E 244)

E 34 (Prot. rest. lib. reg. civ.) = Kincstári levéltárak, Magyar Kamara regisztratórája, Protocollum super restaurationibus liberarum regiarum civitatum (E 34)

H I. = Supplementum H. Listiny, listy a spisy

H III/2. mac. = Supplementum H. Mestské knihy a registre, Knihy mestskej administratívy, Malá mestská kniha (Liber civitatis minor)

HFU MuBw = Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Münz- und Bergwesen

MML = Štátny Archív v Prešova, špecializované pracovisko Spišský archív v Levoči, Magistrat mesta Levoča

MMTR = Štátny archív v Bratislave, pobočka Trnava, Magistrat mesta Trnava

MNL BAZMt. = Magyar Nemzeti Levéltár Borsod–Abaúj–Zemplén Megyei Levéltára

MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

ÖStA = Österreichisches Staatsarchiv

TA = Tajný archív (Archivum secretum)

Hivatkozott irodalom

Albrecht, Thorsten (szerk.) 1995: *Stadt und Hof. Schwerin als Residenzstadt im 16. Jahrhundert.* (Schriften zur Stadt- und Regionalgeschichte 3.) Schwerin.

Áldásy Antal 1904-1942: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címereslevelei 1200-1867.* 1-8. köt. Budapest.

Andermann, Kurt 1995: Cours et résidences allemandes l'époque moderne. Bilan et perspectives de recherche. *Francia* 22. 159–175.

Bessenyei József: A szabad királyi városok jogainak csorbítása. *Történelmi szemle* 33. (1991) 255–263.

Bužek, Václav/ Maťa, Petr: Wandlungen des Adels in Böhmen und Mähren im Zeitalter des Absolutismus (1620–1740). In: *Der Europäische Adel im Ancien Régime: Von der Krise der ständischen Monarchien bis zur Revolution (ca. 1600–1789). Kolloquium veranstaltet von der Professur für Geschichte im Institut für Kulturgeschichte der frühen Neuzeit der Universität Osnabrück, gefördert von der*

- Gerda-Henkel-Stiftung, Osnabrück 9. bis 11. Sept. 1999, AHF-Information No. 76. vom 22.09.1999.
- Čechura, Jaroslav 1991: Městská šlechta – součást pražského patriciátu? K otázce kontinuity pražského patriciátu 14.–16. století. In: *Documenta Pragensia* Szerk.: Ledvicka, Václav – Pešek, Jiří 64–82. Praha.
- Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel 1981: Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. *La ville classique*. Paris.
- CJH = Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (Szerk.): Magyar Törvénytár, *Corpus Juris Hungarici*, Budapest, 1899.
- Duchoňová, Diana 2009: Mestské sídla šľachty v Trnave a malokarpatských mestách v ranom novoveku. In: Fejtová, Olga – Ledvinka, Václav – Pešek, Jiří (szerk.): *Život pražských paláců*. Praha, 575–589., 812–813.
- Ember Győző 1946: *Az újkori magyar közigazgatás története Mohácsiól a török kiűzéséig*. (Magyar Országos Levéltár kiadványai. III., Hatóság- és hivataltörténet 1.) Budapest.
- Endres, Rudolf 1988: Adel und Patriziat in Oberdeutschland. In: *Ständische Gesellschaft und soziale Mobilität*. Szerk.: Schulze, Winfried München. (Schriften des Historischen Kollegs Kolloquien 12.) 221–238.
- Ennen, Edith 1981: Mitteleuropäische Städte im 17. und 18. Jahrhundert. In: Rausch, W. (szerk.): *Die Städte Mitteleuropas im 17. und 18. Jahrhundert*. (Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas 5.) Linz/Donau, 1–20.
- Ennen, Edith 1992: Residenzen. Gegenstand und Aufgabe der neuzeitlichen Städteforschung. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. 189–198. (Oberrheinische Studien 10.)
- Federmayer, Frederik 1998: Úradníci uhorskej kráľovskej komory Juraj Rakovický a Václav Dobrášovský. *Genealogicko-heraldický hlas*. (8.) 2. 13–21.
- Federmayer, Frederik 2003: *Rody starého Prešporka. Genealogický rozbor obyvateľstva a topografia mesta podľa súpisu z roku 1624*. Bratislava.
- Federmayer, Frederik 2005: Leopold Peck (1560–1625) kincstárnok és családja. In: *Fejzetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Szerk.: Czoch Gábor/ Kocsis Aranka/ Tóth Árpád Pozsony.
- Federmayer, Frederik 2010: Šľachta uhorskej metropoly v pomoháčskom období. (Archontologicko-genealogický náčrt problematiky.). *Forum historiae* [online] (4.) 2. http://www.forumhistoriae.sk/main/texty_2_2010/federmayer.pdf
- Federmayer, Frederik 2011: Klement Literát Beczenczy (a archontológia zástupcov palatinských miestodržiteľov). *Historický časopis* (59.) 3. 493–513.

- Federmayer, Frederik 2012: Gašpar Partinger (+1630). Osudy a kariéra královského úředníka na prelome 16. a 17. storočia. In: *Ján Jessenius*. Martin, 220–236.
- Federmayer, Frederik 2013: Juraj Rakovický (+1657) – riaditeľ Uhorskej komory (archontologicko-biografický profil). *Historické štúdie*. (47.) 89–98.
- Fejtová Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří (szerk.) 2009: *Život pražských paláců. Šlechtické paláce jako součást městského organismu od středověku na práh moderní doby*. (Documenta Pragensia 28.) Praha.
- Felhő Ibolya 1946: A szabad királyi városok és a Magyar Kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények*. (24.) 209–267.
- Flóra Ágnes 2008: A kora újkori kolozsvári elit portréja. *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv*. (3.) 133–144.
- Fricz-Molnár Péter 2015: Egy bányavárosi mintakarrier a 17. század végéről: Fritz András, a „tekintetes Doktor úr” (1660–1701). *Turul*. (88.) 103–109.
- Friedrichs, Christopher R. 1995: *The Early Modern City, 1450-1750*. London / New York.
- Friedrichs, Christopher R. 2000: *Urban Politics in Early Modern Europe*. London / New York.
- Fundárková, Anna 2009: Bratislavský palác Pavla Pálffyho. In: Fejtová, Olga/ Ledvinka, Václav/ Pešek, Jiří (szerk.): *Život pražských paláců*. Praha, 557–574., 811–812.
- Gecsényi Lajos – Guszarova, Tatjana 2003: A Szepesi Kamara vezető tisztviselői 1642–1672 között. In: *Századok* 137. (2003) 653–672.
- Gecsényi Lajos 1999: Egy kamarai tisztviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. In: *Turul*, 72:3-4., 77–83.
- Gecsényi Lajos 2003: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Budapest.
- Gecsényi Lajos 2003: Győr város telek- és házösszeírásai 1564-1602. Győr, 2003. (*Városi Levéltári Füzetek* 7.)
- Gecsényi Lajos 2003: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai a 16. században. In: Ormos Mária (Szerk.): *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Budapest, 100–113.
- Granasztói György 1989: Nagyszombat egyházi topográfiája (1579-1711). In: *Emlékkönyv Székely György 75. születésnapjára*. Budapest. 140–157.
- Granasztói György 2003: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579-1711*. Budapest.
- H. Németh István 1997: Kassai polgárok és katonák a 16. században. A hadsereg beköltözésével járó társadalmi és közigazgatási jelenségek a felsőmagyarországi

- városok életében a Mohácsot követő évtizedek során. *Levéltári Közlemények* 68. 143–197.
- H. Németh István 2006: *Kassa város archontológiája. Bírák, belső és külső tanács, 1511–1700*. Budapest, (Fons könyvek 3.)
- H. Németh István 2012: Venerable Senators or Municipal Bureaucrats? The Beginnings of the Transformation of the Estate of Burghers at the Turn of the Seventeenth and Eighteenth Centuries. *The Hungarian historical review. New series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. (1.) 49–78.
- Haupt, Herbert 2007. *Das Hof- und hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770. Ein Handbuch*. Wien
- Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner / Andermann, Kurt, (szerk.) 2014. *In der Residenzstadt. Funktionen, Medien, Formen bürgerlicher und höfischer Repräsentation* Ostfildern (Residenzenforschung, Neue Folge: Stadt und Hof 1)
- Hirschbiegel, Jan/ Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg, (szerk.) 2012. *Städtisches Bürgertum und Hofgesellschaft. Kulturen integrativer und konkurrierender Beziehungen in Residenz- und Hauptstädten vom 14. bis ins 19. Jahrhundert*. Ostfildern (Residenzenforschung 25)
- Histoire de la France urbaine. Dir.: Duby, Georges t. 3. *La ville classique*. Chartier, Roger – Chaussinand-Nogaret, Guy – Nebeux, Hugues – Le Roy Ladurie, Emmanuel Paris, 1981.
- Holák, Jan 1969: Topografia bratislavského Podhradie v 18. a 19. storočí. Bratislava. *Spisy Mestského múzea v Bratislave* (4.) 57–100.
- Janáček, Josef 1991: Valdštejnův Jičín. (Příspěvek k otázce rozvoje vrchnostenských měst v první polovině 17. století). In: *Česká města v 16.–18. století*. Szerk.: Pánek, Jaroslav Praha. 87–100.
- Kosáry Domokos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Kreydemann, Johann Konrad 1646: *Kurtzer Tractatus Von deß Teutschen Adels/ Sonderlich Der Freyen Reichs-Ritterschafft in Schwaben/ Staat/ Stand/ Ehren/ Würde/ Freyheit/ Recht/ Gerechtigkeit/ und alten Herkommenheiten; Und dann Wie dieselbe wider vortringende Beschwärt und Mißbräuch/ in bestand erhalten und fortgeplantzet werden können*. Tübingen.
- Kubinyi András 1971: A budai német patríciátus társadalmi helyzete családi összekötéseinek tükrében a XIII. századtól a XV. század második feléig. In: *Levéltári Közlemények* (42.) 203–269.
- Kubinyi András 1999: Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyékben. In: *Hermann Ottó Múzeum Évkönyve* 37. 499–519.
- Kubinyi András 2000: *Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén*. Szeged. (Dél-Alföldi Évszázadok 14.)
- Ladomerszky Pál 1943: *Kassa gazdaságpolitikája a török hódoltság korában*, Szeged.

- Magyar Törvénytár, Corpus Juris Hungarici, Szerk.: Kolosvári Sándor/ Óvári Kelemen Budapest, 1899. (=CJH)
- Meinhardt, Mathias 2006: Chancengewinn durch Autonomieverlust. Sächsische und anhaltische Residenzstädte zwischen bürgerlicher Selbstbestimmung und fürstlichem Gestaltungswillen. In: Hg.: Paravicini, W. – Wettlaufer, J. (Hrsg.): *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Residenzforschung 20.) Ostfildern, 37–62.
- Mikó Árpád/ Pálffy Géza 2002: A pozsonyi Szent Márton-templom késő reneszánsz és kora barokk síremlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő* (51.) 107–172.
- Magyar országgyűlési emlékek. *Monumenta comitalia regni Hungariae*. (=MOE) Szerk.: Fraknói Vilmos (1–8. köt.), Fraknói Vilmos – Károlyi Árpád (9–12. köt.) (Monumenta Hungariae Historica. Magyar Történelmi Emlékek 3. osztály. Monumenta comitalia. Országgyűlési emlékek) Budapest, 1874–1917.
- H. Németh István 2004: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. A felső-magyarországi városszövetség*. 1-2. köt. Budapest.
- H. Németh István 2007: Az állam szolgálja vagy a város képviselői? A központosuló várospolitikai hatásai a soproni politikai elit átrendeződésében. In: *Soproni Szemle* 61. 125–141.
- H. Németh István 2007: Városi tisztújítások a királyi Magyarországon a 16–17. században. In: *Arrabona* 45:2. 57–96.
- H. Németh István 2008: Die finanziellen Auswirkungen der osmanischen Expansion auf die Städteentwicklung in Ungarn. In: Cavaciocchi S. (Ed.): *La fiscalità nell'economia europea secc. XIII–XVIII – Fiscal Systems in the European Economy from the 13th to the 18th Century*, Firenze, 771–780.
- Németh István, H.: Vplyv osmanskej vojny miest v Uhorsku a daňové zaťaženie sloboňských kráľovských miest v Uhorsku v 16. a 17. storočí. In: *Historický Časopis* 56. (2008)
- Pálffy Géza 2009: *The Kingdom of Hungary and the Habsburg Monarchy in the Sixteenth Century*. (Hungarian Studies Series 18) New York.
- Pálffy Géza 2010: *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Budapest.
- Paravicini, Werner/ Wettlaufer, Jörg Ostfildern, (szerk.) 2006: *Der Hof und die Stadt. Konfrontation, Koexistenz und Integration in Spätmittelalter und Früher Neuzeit*. (Residenzforschung 20).
- Pils, Susanne Claudine/ Niederkorn, Jan Paul (szerk.) 2005. *Ein zweigeteilter Ort? Hof und Stadt in der Frühen Neuzeit*. Innsbruck/ Wien/ Bozen (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte 44)

- S. Lauter Éva 2006: Pozsony városa új szerepben. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (Szerk.): *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Budapest, 144–171.
- Spielman, John P. 1993: *The City and the Crown. Vienna and the Imperial Court 1600–1740*. West Lafayette
- Stürmer, Michael 1992: „Wir fürchten uns vor einer Hauptstadt”. Das Hauptstadtproblem in der deutschen Geschichte. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. (Oberrheinische Studien 10.) 11–23.
- Šulcová, Jana 1991: Stavba pálfyovskej záhradnej rezidencie v Bratislave. *Ars* 2. 139–149.
- Szakály Ferenc 1995: *Mezőváros és reformáció: tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, Balassi.
- Szűcs Jenő 1963: Das Städtewesen in Ungarn im XV–XVII. Jh. In: Székely György – Fügedi Erik (szerk.): *La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. 1450–1650*. (Studia historica Academiae scientiarum Hungaricae 53.) Budapest. 97–164.
- Tölgyesy Felícia 1937: *A pozsonyi barokk építészet*. 1937.
- Újváry Zsuzsanna J. 2001: Polgár vagy nemes? A kassai patrícus-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In: J. Újváry Zs. (Szerk.): *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Piliscsaba, 395–426.
- J. Újváry Zsuzsanna 1994: Egy kereskedőcsalád metamorfózisa (A mezőszegedi Szegedi család). In: *Óra, szablya, nyoszolya. Életmód és anyagi kultúra Magyarországon a 17–18. században*. Szerk.: Zimányi Vera Budapest, (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 9.) 33–85.
- Vissi Zsuzsanna/ Trostovszky Gabriella/ Németh István, H./ Tuza Csilla/ Csavlek Judit/ Magyar Gabriella/ Németh György 2006: *Libri regii, királyi könyvek, 1527–1918*. DVD-ROM Budapest.
- Wick Béla 1941: *Kassa története és műemlékei*, Kassa
- Wolg, Jürgen 1992: Darmstadt als Residenz der Landgrafen und Großherzöge von Hessen. In: *Residenzen. Aspekte des hauptstädtlichen Zentralität von der frühen Neuzeit bis zum Ende der Monarchie*. Szerk.: Andermann, Kurt Sigmaringen. (Oberrheinische Studien 10.) 365–395.
- Závodová, Katarína 1974: *Verný a pravý obraz slovenských miest a hradov, ako ich znázornili rytci a ilustrátori v XVI., XVII. a XVIII. storočí*. Bratislava.